

А. Ліпенцев,
М. Заверуха

ІНСТИТУЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Досліджено вплив соціально-економічних інститутів на формування і функціонування тіньової економіки. Виокремлено основні особливості функціонування тіньових економічних процесів в Україні, досліджено вплив різноманітних факторів на формування і функціонування тіньової економіки. Подано загальну характеристику інституціонального підходу в економічній науці. Встановлено, що всі соціальні інститути пов'язані з інститутом економіки, залежні від нього і своїм станом та багато в чому визначають перспективи розвитку суспільства, будучи потужними стимуляторами його економічного прогресу і розвитку політичної системи. Досліджено економіку як соціальний інститут, що створює матеріальний базис для розвитку соціальних відносин, інтелектуальну і освітню базу розвитку соціальної системи загалом. Визначено деінституалізацію тіньової економіки як головну проблему зменшення масштабів тіньових економічних процесів в Україні.

Ключові слова: економіка, тіньова економіка, інститут, соціальний інститут, економічний інститут, політичний інститут, деінституалізація.

За даними міжнародних експертів, Україна належить до країн із найбільшим обсягом тіньових соціально-економічних процесів. Для України тіньовий капітал є потенційно потужним інвестиційним ресурсом для стабілізації функціонування національної економіки. Тому проблема детінізації економічної діяльності є однією з найактуальніших для України і вона обумовлена, насамперед, низькою ефективністю структурних і інституційних трансформацій, які відбувались в Україні з моменту проголошення незалежності. І. Лукінов зазначав, що “трансформаційні процеси не мають нічого спільного з явищами економічного хаосу, з руйнуванням діючих гоподарсько-ринкових структур без утворення нових – більш ефективних і конкурентноздатних... Трансформації мають здійснюватись на основі новітніх наукових досягнень, під чітким законодавчим і виконавчим контролем держави і господарських органів, у надійній системі організації й управління [1]. Все це і стосується процесів детінізації національної економіки.

Визначення впливу різноманітних факторів на формування і функціонування тіньової економіки знаходиться в центрі уваги досліджень багатьох провідних учених-економістів. Тенденції існування тіньової економіки в різних країнах мають свої особливості, різняться як масштабами поширення, так і формами прояву. Дослідження проблем функціонування тіньових економічних процесів присутні в багатьох наукових роботах вчених, як зарубіжних, так і вітчизняних. Найбільш вагомими серед вітчизняних дослідників можна назвати праці А. Базиліюка, А. Барановського, О. Варналія, А. Гальчинського, С. Коваленко, В. Мандибуря, В. Поповича та інших. Відзначаючи значні результати, отримані провідними вітчизняними ученими, водночас необхідно зауважити недостатність досліджень впливу соціально-економічних інститутів на сутність і масштаби функціонування тіньової економіки.

Метою статті є дослідження залежності типу тіньової економіки від структури і суті соціально-економічних процесів, які відбуваються у процесі формування ринкових механізмів в економіці України.

Підвищення тінізації економічної діяльності є суттєвою загрозою економічній безпеці України. За даними Мінекономрозвитку, середній рівень тіньової економіки у 2014 р. зріс до 42,0% від офіційного ВВП і є критично високим та не відповідає середньому рівню тіньової економіки для країн, що розвиваються (32,0 – 35,0% від ВВП). На функціонування тіньової економіки в Україні впливали такі фактори, як: макроекономічна нестабільність, панічні настрої, різке зростання збитковості, виникнення псевдо-суверенних утворень у Криму та Донбасі, які посилювали контрабандні потоки [2].

Стратегічна значимість для економічної системи України здійснення заходів щодо зменшення обсягів тіньової економіки обумовлена низкою причин:

- стабільно масштабна структура тіньової економіки перешкоджає розвитку ринкових відносин в економіці України, знижує рівень добробуту населення, сприяє загостренню соціально-економічних проблем;

- у сучасних умовах глобалізації світової економіки Україна опиняється за межами важливих інтеграційних процесів, маючи репутацію однієї з найбільш корумпованих країн;

- високий рівень тіньових економічних процесів перешкоджає підвищенню рівня конкурентоспроможності національної економіки;

- кримінальна складова тіньової економіки може бути джерелом фінансових ресурсів для підтримки і розвитку сепаратизму, підвищує рівень реальної загрози національній безпеці [3].

Провідні вітчизняні і зарубіжні учені виокремлюють такі особливості функціонування тіньового сектору економіки будь-якої країни:

- тіньова економічна діяльність виникає внаслідок недосконалості державної системи управління економічними процесами в країні і передусім використовує недосконалість чинного законодавства;

- тіньова економіка формується у сфері високорентабельних і прибуткових виробництв у сфері послуг зі швидкими темпами обігу грошових ресурсів;

- тіньова економіка діяльність швидше, ніж офіційна економіка, пристосовується до змін кон'юнктури ринку. Тому боротися з її наслідками – безперспективна для держави справа. Необхідно розробляти систему не тільки швидкого реагування на тіньову діяльність, а й прогнозування можливих форм її прояву в перспективі;

- тіньова економічна діяльність розвивається у напрямках, протилежних динаміці державного регулювання;

- наростання тіньової економічної діяльності в державі сприяє розвитку кримінальних угруповань у країні [4 – 6].

У сучасних дослідженнях автори відходять від традиційного підходу економічного зростання, який не враховує значущості культурних традицій, екологічних, політичних і соціальних факторів. Саме вплив таких інституційних факторів на темпи соціально-економічного розвитку є головним об'єктом інституційного підходу в сучасній економічній науці. Інституційний підхід, заснований на транзакційному аналізі тіньової економіки, дає змогу дослідити соціально-економічні фактори, що обумовлюють наявність тіньового сектору економіки. Так, якщо неокласична економічна теорія, досліджуючи процеси розвитку, розглядає виробництво лише як систему взаємозв'язків

між витратами ресурсів (землі, робочої сили, капіталу) і виробничими технологіями, то інституційний підхід акцентує увагу на зворотному між економікою і інститутами, що визначають “правила гри” в економічному процесі. Якщо дії економічного суб’єкта не відповідають встановленим правилам, його необхідно розглядати як учасника тінювих економічних процесів.

Центральним поняттям інституційного підходу є “інститут”, який трактують як “стійкі і закріплені, самооновлювані види соціальні взаємодії, що історично склалися, покликані задовольняти ті чи інші людські потреби” або як “систему упорядкованих статусів і ролей, що примусово, нездоланно забезпечують самовідновлення, регулярність прийнятого (очікуваного) характеру процесу задоволення потреб людей”. Соціальні інститути – це своєрідні самоврядні системи, що складаються з трьох взаємопов’язаних підсистем, які формують мережу узгоджених статусів-ролей. Наприклад, у сім’ї це статус ролі чоловіка, дружини, дітей. Керуючу систему утворюють, – з одного боку, потреби, цінності, норми, переконання, що розділяються учасниками, а з іншого – громадська думка, право, держава. Перетворювальна система соціальних інститутів включає узгоджені дії людей, у яких виявляються відповідні статуси і ролі [7].

Економічні потреби в суспільстві задовольняє одночасно кілька соціальних інститутів, причому кожен інститут своєю діяльністю задовольняє певні потреби, серед яких виділяються фізіологічні, матеріальні і соціальні. Економічні інститути охоплюють форми власності, банки, гроші і забезпечують розподіл і обмін вироблених соціальних благ. Основними функціями економіки як соціального інституту є:

- узгодження соціальних інтересів господарюючих суб’єктів, виробників і споживачів;
- задоволення потреб особистості, соціальних груп, верств і організацій;
- зміцнення соціальних зв’язків усередині економічної системи, а також із зовнішніми соціальними організаціями та інститутами;
- підтримання порядку і запобігання неконтрольованої конкуренції між господарюючими суб’єктами в процесі задоволення потреб [8, 9].

З позицій сучасної економічної науки інститути розглядаються не самі по собі, а в контексті їх впливу на функціонування економіки. Тому особливе становище на сьогодні займають дослідження, спрямовані на виявлення стійкого зв’язку між економічним зростанням і інституціональним розвитком країни. Економічні інститути визначаються як “суспільно визнані функціонально-організаційні форми колективної економічної діяльності, через які реалізуються системні функції економіки” [10]. Розвиток економіки як соціального інституту підпорядковується не тільки економічним законам, а й соціологічним. Функціонування цієї інституції, його цілісність як системи забезпечують різні соціальні інститути і соціальні організації, які стежать за роботою соціальних інститутів у сфері економіки, контролюють поведінку їх членів.

Виділяють чотири ознаки, загальні для всіх соціальних інститутів у сфері економіки:

- взаємодія між учасниками економічних зв’язків і відносин;
- наявність підготовлених професійних кадрів, які забезпечують діяльність економіки;
- визначення прав, обов’язків і функцій кожного учасника соціальної взаємодії в економічному житті;
- регламент і контроль ефективності процесу взаємодії в економіці.

До групи фундаментальних економічних соціальних інститутів належать: власність, ринок, гроші, обмін, банки, фінанси, різні типи господарські об'єднання, які в сукупності утворюють складну систему виробничих зв'язків, поєднуючи економічне життя з іншими сферами соціального життя. Завдяки розвитку соціальних інститутів відбувається функціонування всієї системи економічних відносин і суспільства загалом, здійснюється соціалізація особистості в соціально-трудовій сфері, відбувається передача норм економічної поведінки і моральних цінностей.

Базовими інститутами, з якими взаємодіє економіка, є політика, освіта, сім'я, право тощо. Одним із основних завдань економічного зростання в умовах перехідної економіки є формування сучасної, тобто адекватної викликам постіндустріальної епохи, системи політичних, економічних і соціальних інститутів. Якість та стабільність національних інститутів визначають, серед іншого, рівень витрат на ведення бізнесу, привабливість участі в бізнесі для приватних інвесторів, інвестиційну активність у країні, рівень і якість конкуренції на ринках, а отже, найбезпосереднішим чином впливають на економічний розвиток. Численні міждержавні дослідження показали наявність стійкої кореляційного зв'язку між якістю інститутів і довгостроковими темпами зростання [11]. Наявність ефективних інститутів є спільною характеристикою для країн із доходами понад 10 000 дол. на душу населення за паритетом купівельної спроможності.

Економіка як соціальний інститут створює матеріальний базис для розвитку соціальних відносин, бо нестабільне і бідне суспільство не в змозі підтримувати нормальне відтворення населення, інтелектуальну і освітню базу розвитку системи. Стійкість економіки як соціального інституту зумовлена, насамперед, такими об'єктивними факторами, як територіальні та кліматичні умови, наявність людських ресурсів, рівень розвитку матеріального виробництва, стан реального сектора економіки, соціальна структура суспільства, правові умови і законодавча база функціонування економіки. Всі соціальні інститути пов'язані з інститутом економіки, залежні від нього і своїм станом багато в чому визначають перспективи розвитку російського суспільства, будучи потужними стимуляторами його економічного прогресу і розвитку політичної системи.

Відповідно до сучасних уявлень про функції держави в економічному розвитку, її основне завдання полягає у забезпеченні сприятливих і рівних для всіх суб'єктів економічної діяльності умов ведення бізнесу. Для вирішення цього завдання зусилля держави концентруються на двох найважливіших напрямках – підтримка макроекономічної стабільності та вдосконалення інституційного середовища.

Роль державних економічних інститутів у житті суспільства полягає у тому, що держава, використовуючи механізми регулювання економіки і реалізуючи суспільні інтереси, забезпечує оптимальний рівень соціально-економічного розвитку. Це забезпечується встановленням різних загальнодержавних правил, нормативів і стандартів виробничої діяльності, які повинні забезпечити виконання завдань соціально-економічного розвитку. В умовах змішаної економіки держава одночасно є: по-перше, організатором економічного порядку, відповідальним за встановлення загальних "правил гри" і гарантом стабільності їхнього виконання; по-друге, підприємцем, що здійснює економічну діяльність у межах визначених норм і правил; по-третє, персоніфікатором та виразником суспільних цілей і інтересів [12].

За інституційним підходом до причин функціонування тіньової економіки належать фактори, пов'язані з державними інститутами:

– нездатність держави виконувати свої функції;

- порушення “status quo” в суспільстві (проблема “безбілетника”);
- ослаблення системи покарання;
- розвал системи правових інститутів;
- зростання корупції;
- поширення неформальних відносин;
- відсутність ефективної системи захисту прав власності;
- підпорядкування системи державних інститутів інтересам невеликої частки населення.

Важливими інститутам, які є важливими факторами функціонування тіньової економіки, є політичні інститути – гілки державної влади, партії, профспілки тощо, які виконують функції управління суспільством. Таке управління включає визначення національних інтересів, організацію їх задоволення, підтримання порядку, захист країни тощо. Основна форма діяльності тут – політична: захоплення, утримання і використання державної влади. Політичні інститути – це ієрархія посад-статусів (законодавчих, виконавчих, судових тощо), а також відповідних їм ролей. Регуляторами цих інститутів є цінності і норми: політичні (наприклад, підвищення на посаді), моральні (“ми за ціною не постоїмо”), матеріальні (квартира), економічні (стан ринку) тощо.

Політика як соціальний інститут створює закони і реалізує владні функції, що дає змогу фінансувати розвиток пріоритетних сфер життєдіяльності суспільства як галузей. Як переконливо показала соціальна практика, в умовах переходу до ринкових відносин різко зростає вплив таких соціальних інститутів, як культура і освіта, які безпосередньо беруть участь у створенні як матеріального, так і духовного капіталу держави. Будь-яка політична система впливає на економічний розвиток відповідно до своїх внутрішніх властивостей. Прозорість процедур взаємодії демократичних політичних і економічних інститутів, відсутність конфронтації між ними, є гарантією політичної і економічної стабільності, необхідної для сталого економічного зростання. Однак в умовах перехідної економіки демократія може виявитися і негативним фактором економічного розвитку: якщо нові демократичні політичні інститути не встигли скласти в міцну ефективну систему, то поширення широких демократичних свобод здатне негативно впливати на економіку [13].

Основна особливість сучасних суспільно-політичних систем в умовах демократії полягає у зростанні залежності положення держав від ставлення до інститутів влади широких верств населення. Міжнародні конвенції та надання прав людини статусу основних цінностей цивілізації обмежують застосування насильства державних інститутів влади щодо економічних суб'єктів. У цих умовах у економічних суб'єктів з'явилася можливість безпосередньо впливати на стан процесів і системоутворюючих органів. Зміна основ суспільно-політичного устрою не завжди збігається з готовністю населення до прийняття нових орієнтирів поведінки й існування у межах нової системи формальних цінностей. Це і обумовлює інституалізацію тіньових економічних процесів.

Інституалізація тіньової економіки означає появу в системі неформальних взаємодій певних стабільних характеристик. По-перше, певних економічних ролей, звичних для суб'єктів тіньових економічних процесів (наприклад, “рекетир”). По-друге, норм “тіньового поведінки” (наприклад, такої норми, як “переведення в готівку” фінансів під фіктивні контракти). По-третє, стійких видів тіньових економічних взаємовідносин між певними суб'єктами (наприклад, “прикриття бізнесу” певних підприємців співробітниками силових відомств). По-четверте, нових типів організацій, всередині яких

і за допомогою яких здійснюється тіньова поведінка суб'єктів (наприклад, спеціальні фонди, які опосередковують відносини бізнесменів і співробітників силових відомств; фірми, що спеціалізуються на “переведенні в готівку”).

Отже, можна зробити **висновок**, що в процесі інституціоналізації тіньова економіка зазнає якісних змін: із хаотичних і випадкових, не оформлених взаємодій економічних суб'єктів, поведінка яких не обмежена будь-якими жорсткими правилами, вона перетворюється в структуровану і самовідтворювану соціальну систему, яка не тільки прихована від прямого державного контролю та спостереження, а й має власну внутрішню організацію.

Інституалізація тіньової економіки є характерною ознакою для України. На сьогодні тіньова активність в Україні набула стійкості і системності – вона втілилася в адекватні їй організаційно-культурні форми. Досить часто вона витісняла (частково або повністю) відкриті економічні інститути, які заважають їй, або які співіснуючи поряд з нею, чинячи певний вплив. Тому проблема деінституалізації є центральною проблемою при зменшенні обсягів тіньової економіки України.

Список використаної літератури

1. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) [Текст] / І. Лукінов. — К. : [б. в.], 1997. — С. 445.
2. Ризики та загрози економічній безпеці України у 2015 – 2016 рр. та механізми їх мінімізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http: www. niss.gov.ua/articles/1886/](http://www.niss.gov.ua/articles/1886/).
3. Базилук А. В. Тіньова економіка в Україні [Текст] : [монографія] / А. В. Базилук, С. О. Коваленко. — К. : НДЕІ Мінекономіки України, 1998. — 206 с.; Вавдіюк Н. С. Детінізація економіки регіонів держави як основа забезпечення їх економічної безпеки / Н. С. Вавдіюк // Фінансова система України [Текст] : зб. наук. пр. — Вип. 10. — Ч. 1. — Острог : Видавництво “НУ “Острозька академія”, 2008. — С. 27—36. — (Серія “Економіка”).
4. Боккоева Г. Н. Противодействие коррупции и теневой экономике в целях улучшения делового климата бизнес-сообщества / Г. Н. Боккоева // Молодой ученый [Текст]. — 2013. — № 12. — С. 252—255.
5. Gutmann P. M. The Subterranean Economy / P. M. Gutmann // Financial Analysts Journal [Text]. — 1977. — November/December. — Vol. 33. — P. 24—29.
6. Общая социология [Текст] : учеб. пособ. / под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. — М. : ИНФРА-М, 2000. — С. 215, 222.
7. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества [Текст] / Дж. Гелбрейт ; [пер. с англ.]. — М. : Прогресс, 1976. — С. 215; 222.
8. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) [Текст] / М. А. Павловський. — К. : Техніка, 2001. — 312 с.
9. Зотов В. В. Институциональные проблемы функционирования и преобразования экономики России / В. В. Зотов, В. Ф. Пресняков, В. О. Розенталь // Экономическая наука современной России [Текст]. — 1999. — № 1. — С. 7—21.
10. United Nations Conference on Trade and Developme. World investment prospects survey 2007 [Text] : United Nations Conference on Trade and Developme 2007. — N.-Y. ; Geneva : [s. n.], 2007. — P. 10.
11. Головінов О. М. Держава як інститут забезпечення сталого розвитку національної економіки / О. М. Головінов // Економічний вісник Донбасу [Текст]. — 2011. — № 1 (23). — С. 211—217.

12. Human Development Index 2013 [Electronic resource]. — Access mode : www/URL:hdr.undp.org/en/media/HDR_2013_RU.pdf

13. Ипатов П. Л. Взаимодействие экономических и политических институтов в условиях роста Российской экономики / П. Л. Ипатов // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета [Текст]. — 2008. — № 4(23). — С. 66—70.

*Стаття надійшла до редакції 29.03.2017
Схвалена до друку редколегією 28.04.2017*

**A. Lipentsev,
M. Zaverukha**

INSTITUTIONAL FACTORS OF SHADOW ECONOMY FUNCTIONING IN UKRAINE

This article examines the impact of socio-economic institutions on the formation and functioning of the shadow economy. The main functional peculiarities of shadow economic processes in Ukraine are outlined and the impact of different factors on the formation and functioning of the shadow economy is investigated. The general characteristics of the institutional approach in economic science are presented. The authors prove that all social institutions are linked to the economic institution and dependent on it, and due to their status they mostly determine prospects for society development being powerful stimulators of its economic progress and political system development. The economy is viewed as a social institution that creates a material basis for the development of social relations, and intellectual and educational base for the development of the social system on the whole. The deinstitutionalization of the shadow economy is defined as the main problem of the decrease in scales of shadow economic processes in Ukraine.

Key words: economy, shadow economy, institution, social institution, economic institution, political institution, deinstitutionalization.